

А.В. Корохіна

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ГЕНЕЗИ ТА РОЗВИТКУ БОНДАРИХИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглядаються дискусійні аспекти проблеми походження бондарихинської культури.

Ключові слова: Східна Європа, доба пізньої бронзи, бондарихинська культура, кераміка

Відразу після виділення бондарихинської культури (Шрамко 1954; 1962, с. 121—129; Телегін 1956, с. 82; Ильинская 1961) розпочалися спроби визначити її місце та роль у загальному східноєвропейському контексті, генезу, хронологію та історичну долю тощо. До сьогодні більшість із цих проблем залишаються відкритими, хоча дедалі більш зрозумілою стає активна участь бондарихинського населення у складних культурно-історичних та етнокультурних процесах завершального періоду бронзового віку (Гершкович 1998, с. 78—84; Отрошенко 2001, с. 15—16).

Передовсім дискусійною є проблема походження бондарихинської культури (далі БК). Сьогодні, зважаючи на особливості керамічного комплексу, який у БК становить основний корпус знахідок, сформувалися дві протилежні точки зору щодо її генетичної основи.

Згідно першої, започаткованої В.А. Іллінською, БК є результатом еволюційного розвитку мар'янівської культури східноукраїнського Полісся через посередництво пам'яток малобудківського типу (Ильинская 1955, с. 107; 1957, с. 53—54, 61; 1957а, с. 18—22; 1961, с. 38—43; 1969, с. 85—92; Тереножкин 1965, с. 73; Буйнов 2000; 2001). Ця гіпотеза визначила панівні погляди на етнокультурні процеси фіналу бронзової доби в межах Дніпро-Донського Лісостепу, а її логічним завершенням стало виокремлення єдиної мар'янівсько-бондарихинської культури (Березанська, Іллінська 1971, с. 365; Березанская 1982, с. 41).

Альтернативний погляд репрезентовано дослідниками, які вбачають витоки бондарихинського комплексу в культурних утвореннях доби пізньої бронзи Волго-Окського та Волго-

Камського басейнів, відводячи головну роль поздняківській культурі (Граков 1977, с. 199; Воловик 1995, с. 147—186; 1995а) чи синкретичним поздняківсько-ранньотекстильним групам (Кузьминых 1996, с. 100—101). До перегляду гіпотези В.А. Іллінської та її послідовників спонукала не тільки подібність керамічних комплексів бондарихинської та поволзьких культур, але й низка спірних моментів у запропонованій В.А. Іллінською схемі. Передовсім привертав увагу вкрай великий, майже 300—350 років, хронологічний розрив між мар'янівськими пам'ятками Полісся та малобудківським етапом (Буйнов 1981, с. 149—151), а подруге, відсутність стратифікованих пам'яток, матеріали яких наочно б демонстрували переростання мар'янівської культури у бондарихинську (Буйнов 1989, с. 40).

У подальшому було піддано сумніву сам зв'язок мар'янівської та бондарихинської керамічних традицій (Артеменко 1987, с. 118; Воловик 1995, с. 147—186). Так, С.І. Воловик, розглядаючи проблему походження БК на значно ширшому колі джерел, аніж ті, якими мали змогу оперувати перші її дослідники, дійшов висновку про відсутність помітних впливів мар'янівської культури на малобудківський тип у межах його основного ареалу (Воловик 1995, с. 109).

Своєрідною була точка зору І.І. Артеменка, який взагалі не знаходив підстав для виокремлення мар'янівської культури та вважав появу кераміки мар'янівського типу результатом асиміляції населення ямково-гребінцевого неоліту носіями середньодніпровської культури (Артеменко 1977, с. 17—18). Сьогодні цю гіпотезу спростовують дослідження В.Є. Куриленка та В.В. Отрошенка (Куриленко, Отрошенко 1998, с. 49—50). В обстеженому одним

із цих дослідників Мізинському мікрорайоні в більшості пунктів із мар'янівськими матеріалами не виявлено знахідок середньодніпровської кераміки; є суттєві розбіжності і в топографії розселення та керамічному виробництві, а відсутність шнурового орнаменту на кераміці мар'янівської культури формально унеможливує віднесення її до кола шнурових культур (Куриленко, Отрошенко 1998, с. 50).

На сучасному етапі гіпотезу мар'янівсько-бондарихинської спадковості підтримав, у свою чергу, Ю.В. Буйнов, який розвиває тезу про «мар'янівську лінію етнокультурного розвитку» населення лісостепової зони та Південного Полісся (за сталою схемою: Мар'янівка—Малі Будки—Бондариха—Юхнове) (Буйнов 2001, с. 15). Маючи на меті ліквідувати вказану хронологічну лакуну, дослідник виділяє в межах лісостепової Лівобережної України групу пам'яток «другого періоду мар'янівської культури», носії якої змушені були покинути свою «етнічну батьківщину» під тиском племен соницької культури та переселитися в південному та східному напрямках — у Дніпровський Лісостеп, верхів'я Дону і далі на Оку та Середню Волгу. Саме з цією групою, датування якої, за Ю.В. Буйновим, вкладається в сабатинівський час (XV—XIII ст. до н. е.), пов'язується генеза малобудківського типу (Буйнов 2000, с. 4—7; 2001, с. 15—16). Роль субстратних компонентів відведено носіям пізньозрубної культури та студеноцького типу (Буйнов 1999, с. 13; 2000, с. 8; 2004, с. 151). Ця точка зору покищо не зазнала критики, проте низка суперечливих моментів не дозволяє погодитись із таким розв'язання проблеми.

По-перше, немає пояснень, що змусило соницькі племена почати тиск на сусідів і далі. Окрім цього, очевидно є відсутність власної територіальної та хронологічної ніші для мар'янівської культури «другого етапу» в Дніпро-Донському Лісостепу, адже в XV—XIII ст. до н. е. цю територію займало населення бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК) (Отрошенко 2002, с. 15—18). Якщо ж навіть припустити співіснування вказаних етнічних груп, варто пам'ятати, що на сьогодні свідчень їхніх контактів (що мали б здійснюватися впродовж близько 300 років) майже не виявлено. Виняток складає лише одна знахідка «мар'яноподібного» горщика у похованні 30 в межах ґрунтового могильника Червоний Шлях 1, яке входило до групи поховань, датованих вже постзрубним часом (Буйнов 2000, с. 5; Буйнов, Дегтярь 2005, с. 118).

Незначна кількість пунктів із керамікою мар'янівського типу в межах Дніпро-Донського Лісостепу, як і незначний обсяг керамічних серій, здебільшого не виокремлених стратиграфічно, також викликають сумніви щодо численних груп мар'янівського населення в регіоні. За Ю.В. Буйновим, «другий етап» представляють шість пунктів із керамікою мар'янівського типу (Буйнов 2000, с. 4—5). Цей перелік доповнюють нещодавно опубліковані матеріали з поселення Зелена Горниця 4 на Сіверському Дінці (Телиженко, Супрун 2004, с. 208—225, рис. 10, 7, 8, 10, 11; 12, 5, 8, 11) та двох пунктів у Середньому Подонні: поселення Гудовський Кордон 7 та Зам'ятине 5 (Мельников 2002, рис. 2, 5; 4, 5, 7, 9, 13). Але з усіх наведених пунктів лише в декотрих випадках можна говорити про існування комплексів, пов'язаних із мар'янівською культурою — поселення Лисий Горб, житло А (Воловик 1993, с. 177—178), та вже згадане поховання 30 могильника Червоний Шлях 1.

В інших випадках нечисленні знахідки мар'янівської кераміки не виокремлені стратиграфічно у шарах із матеріалами класичного бондарихинського типу та, вочевидь, постають домішкою (Берестнев 1979, с. 9—11, табл. XX—XXI; Телиженко, Супрун 2004, с. 215—216)¹. Звернемо увагу на спостереження дослідників Зеленої Горниці 4, згідно яких утворення горизонту доби пізньої бронзи відбулося внаслідок одноразового заселення, а наявність в ньому кераміки і мар'янівського, і розвинутого бондарихинського типів надало додаткових свідчень співіснування їхніх носіїв (Телиженко, Супрун 2004, с. 215—216). Поховання 30 з Червоного Шляху 1 також містило посудину розвинутого бондарихинського типу (Буйнов 2000, рис. 2, 2), що дозволяє розглядати його як синкретичне.

Таким чином, не заперечуючи факту наявності окремих пунктів зі знахідками мар'янівської кераміки в Лісостепу Подінців'я, Донщини та Правобережжя Дніпра (Граков, Тереножкин 1958, рис. 2), вважаємо малоімовірною їх інтерпретацію як «горизонту», що міг би стати культурним підґрунтям для формування мало-

¹ Таку ситуацію, передусім, демонструють матеріали поселень Мала Рублівка 2 (Берестнев 1979, с. 9—11, табл. XX—XXI) та Зелена Горниця 4 (Телиженко, Супрун 2004, с. 215—216). Щодо пам'яток Подоння, то в публікації, на жаль, не наведено даних щодо стратиграфічного співвідношення кераміки мар'янівського та бондарихинського типів (Мельников 2002, с. 117—118).

будківського типу, представленого понад 140 пунктами в межах Дніпро-Донського межиріччя (Воловик 1995, табл. 1). Очевидно, у цьому випадку доречно говорити лише про інфільтрацію нечисленних груп населення з ареалу «класичної» мар'янівської культури.

Покищо надійного підтвердження не мають і запропоновані хронологічні межі присутності мар'янівського населення в Лісостепу в XV—XIII ст. до н. е. (Буйнов 2000, с. 6). Усі відомі на сьогодні дані свідчать про досить пізню (очевидно, синхронну із фіналом зрубно-культури історичної спільноти) його появу у регіоні. Так, поховання 30 могильника Червоний Шлях впущено до котловану напівземлянки другого періоду БМЗК (Буйнов, Дегтярь 2005, с. 118). Серед знахідок горизонту пізньої бронзи Зеленої Горниці 4 виявлено фрагменти столової кераміки білогрудівсько-чорноліського та білозерського типів, а також бронзову підвіску із розімкнутими кінцями, що дозволило синхронізувати його з культурами білозерського горизонту (Телиженко, Супрун 2004, с. 215—220)². Саме таке поєднання раніше встановив Я.П. Гершкович на низці інших поселень Сіверського Дінця і розглядає як характерну рису пам'яток вже постзрубного часу (Гершкович 1998, с. 76—81).

Наведені дані спростовують спробу визначити нижню дату перебування носіїв мар'янівських традицій у Лісостепу XV ст. до н. е. (Буйнов 2000, с. 6). Очевидно, це призведе до перегляду усталеної верхньої хронологічної межі групи мар'янівських пам'яток Полісся («перший етап», за Ю.В. Буйновим), датування яких у цілому не має надійних хронологічних прив'язок та встановлене, виходячи із суто загальних міркувань (Березанская 1982, с. 46).

Водночас, на думку деяких дослідників, близькість керамічних традицій малобудківського типу до культур пізньобронзової доби басейну Волги свідчить про необхідність пошуку генетичної основи БК саме в тому середовищі.

Б.М. Граков та С.І. Воловик у якості основного компоненту малобудківського типу вва-

жають поздняківську культуру (Граков 1977, с. 199; Воловик 1995, с. 147—186; 1995а, с. 23—24). На думку С.І. Воловика, до цього процесу також долучалися носії культур приказанської, ранньої текстильної кераміки (КТК), абашівської, фат'янівської (останніх двох — опосередковано через поздняківську культуру), а також білогрудівської, сосницької, пізньозрубної та білозерської. За С.В. Кузьминих, генетичну основу пам'яток малобудківського типу склали синкретичні поздняківсько-ранньотекстильні групи, потужний переселенський рух яких до Дніпро-Донського Лісостепу мав місце у другій половині II тис. до н. е. Проте він заперечує участь у тому процесі населення приказанської, фат'янівської та абашівської культур (Кузьминых 1996, с. 100—101). Схожість керамічних комплексів раннього етапу БК та КТК відзначали й дослідники Климентовського поселення на Середній Оці (Фоломеев и др. 1974, с. 183).

В одній із попередніх робіт (Корохіна 2009, с. 17) автором було виділено комплекс орнаментальних та технологічних ознак, спільних для керамічного комплексу малобудківського типу та низки культурних формувань басейну Волги: поздняківської, ранньої КТК, приказанської культур, атабаєвських пам'яток Середнього Поволжя (Колев 2000, с. 250—251, рис. 20—23), аким-сергіївського типу басейну Середньої Оки (Ставицкий 2005, с. 110—125). До таких ознак належать орнамент із горизонтальних рядів наколів (переважно «тичків»), застосування дрібнозубчастих штампу та розкосів на зовнішній поверхні, «перлин», мотиву «виноградне гроно». У середовищі культур доби бронзи поволзького регіону комплекс вказаних прийомів мав глибокі традиції, з'явившись ще в пам'ятках сейминського часу (Халиков 1980, с. 34—38; Попова 1985, с. 136—139).

Такі ознаки як дрібнозубчасті розкоси, дрібнозубчастий штамп в орнаментативі, «перлини» є діагностичними для малобудківського типу в усьому його ареалі, водночас вони не мають прототипів у мар'янівській культурі, що передбачає не другорядну роль поволзького (або «північно-східного», за термінологією Я.П. Гершковича: 1998, с. 78—81) компонента у формуванні малобудківського типу. Щодо його конкретних джерел, очевидно, слід погодитися з дослідниками, які вбачали їх у носіях поздняківської культури чи синкретичних поздняківсько-ранньотекстильних групах. Зокрема, до матеріалів перехідного типу можна

² Водночас край спірною лишається ситуація на поселенні Лисий Горб, де С.І. Воловик відзначив часткове перекривання мар'янівського житла спорудою ранньозрубного часу (Воловик 1993, с. 177, рис. 1, 1). Ю.В. Буйнов наполягає на зворотній стратиграфічній послідовності цих об'єктів (Буйнов 2000, с. 6), проте перевірка цього принципового моменту унеможливується відсутністю польової документації. Разом з тим, С.І. Берестнев згадане житло відніс до пізнього етапу зрубно-культури (Берестнев 2001, с. 114).

залучити виявлені на поселенні поздняківської культури Єрахтур 5 на Середній Оці (датоване в широких межах II тис. до н. е.), керамічний комплекс якого містить численну групу фрагментів посуду, аналогічних малобудківським (Челяпов, Иванов 1998, рис. 3—5).

Зауважимо також, що діагностичні для мар'янівської традиції риси, представлені насамперед орнаментациєю мотузковим штампом («гусенички», «колючий дріт»), взагалі відсутні на низці поселень центральної частини малобудківського ареалу, зокрема в Тимченках та Ніцасі, досліджених широкими площами. Отже, роль кожного з потенційних компонентів формування малобудківських пам'яток (верхньодніпровського—мар'янівського та поволзького) потребує подальшого уточнення у хронологічному і просторовому аспектах.

Вимагає нового розв'язання й питання щодо внеску у формування БК місцевих культурних груп Дніпро-Донського межиріччя фінального етапу бронзової доби, зокрема, населення зрубної культурно-історичної спільноти та студеноцького типу.

Традиційною є точка зору щодо пізньозрубного населення як субстратного компонента БК (Граков 1977, с. 134; Воловик 1995а, с. 24—25; Буйнов 1999, с. 6—14). Етнокультурні контакти між носіями цих груп припускали з огляду на виокремлення серед зрубних пам'яток регіону горизонтів, датованих білозерським часом (Шаповалов 1976, с. 168—169; Горбов 1995, с. 58—66; 1996, с. 14—21; 2001, с. 168), зокрема й комплексів синкретичного «зрубно-бондарихинського» типу (Горбов, Литвиненко 1998, с. 74—76; Буйнов 1999, с. 9—11). На думку Ю.В. Буйнова, асиміляція пізньозрубного культурного компонента малобудківським завершилася до початку розвинутого етапу БК (Буйнов 1999, с. 13).

Розглядаючи це питання, слід брати до уваги його зв'язок із проблемами фіналу зрубної культурно-історичної спільноти та культурно-хронологічної атрибуції пам'яток постзрубного часу в Дніпро-Донському межиріччі. Зокрема, має бути враховано визначення постзрубного типу як окремого утворення (Отрошенко 2001, с. 159—162; Потапов 2001; 2006, с. 19), якому передувало виділення специфічних ознак його матеріального комплексу та синхронізація із культурами білозерського горизонту (Шаповалов 1976, с. 165—166; Гершкович 1990, с. 56—57; 1998, с. 81—84; Горбов 1995, с. 58—66; 1996). Відповідно, питання «бондарихинсько-зрубних» відносин має розглядатися у двох вза-

ємопов'язаних аспектах, що передбачають встановлення співвідношення бондарихинських матеріалів із БМЗК та постзрубним типом як окремими культурними утвореннями.

Доводиться констатувати, що для території Дніпро-Донського межиріччя процес виділення пам'яток постзрубного горизонту не завершено. На сучасному етапі для їх атрибуції діагностичною (для побутових комплексів) є передусім низка ознак керамічного виробництва, обґрунтованих на матеріалах горизонтів фінальної бронзи поселень Північно-Східного Надазов'я (Горбов 1995; 1996 та ін.), Сіверського Дінця та Подніпров'я (Гершкович 1998, с. 72, 75—78). До таких належать: розповсюдження профільованих форм (за незначної кількості банкоподібних та відсутності гостроробрих), поява посуду із «комірцеподібним» оформленням вінець, валиків із незімкнутими кінцями, тенденція до розміщення валиків на плічках, орнаментация їх хрестами, косою сіткою, ламаюю лінією (Горбов 1995, с. 62—63; Кабанова 1996, с. 44—46; Гершкович 1998, рис. 11, 12).

Зауважимо, що вказані ознаки наявні в керамічних комплексах низки лісостепових пам'яток, які в контексті проблеми бондарихинсько-зрубних стосунків ще до недавнього часу розглядалися як «пізньозрубні»: поселення Іллічівка, Шосейне, Діброва, Бузівка, Залінійне та ін. (Буйнов 1999, с. 8—9). Такий погляд, своєю чергою, дозволяє констатувати контакти бондарихинського населення саме із носіями культури постзрубного типу, про що свідчать знахідки матеріалів цих груп у змішаних чи синкретичних комплексах — поселення Діброва, житло 1 (Гершкович 1998, с. 78), поселення Шосейне, житло 8 (Смирнов, Сорокин 1984, с. 144, рис. 5), синкретичні малобудківсько-постзрубні комплекси поселень Любівка (Буйнов 1999, рис. 1), Лихачівка (Горбов, Литвиненко 1998, с. 74—77), Сердюки 1 (Гейко 2006). Очевидно, пізнішими на тлі розглянутих (у межах білозерського періоду) є пам'ятки, в матеріалах яких постзрубні елементи поєднуються із класичними бондарихинськими — Бузівка, Залінійне, Стара Ігреня в Орільсько-Самарському межиріччі (Ромашко 1982; 1983; 1990, с. 32—36), Клешня 3 в Передстепу Сіверського Дінця (Телиженко, Супрун 2004, с. 220—221, рис. 14).

У жодному випадку не відзначено свідчень контактів бондарихинського населення з носіями БМЗК. Це дозволяє припускати відсутність безпосередніх контактів між ними та, відповідно, залишає відкритим питання щодо

зрубного субстрату в складі БК, а якщо точніше, то надає йому певних нюансів, оскільки наявність зрубних традицій в культурі бондарихинського населення може бути визначена лише через з'ясування їх участі у формуванні постзрубних утворень.

Окремо слід торкнутися ролі носіїв культури «студеноцького типу» в процесі формування БК. Ця специфічна культурна група, виділена в межах лісостепової смуги Східної України, стала відомою за матеріалами розкопок епонімного поселення Студенок 5 (Телегін 1956, с. 75—77; 1959), а пізніше — ґрунтового могильника Студенок 6 у Середньому Подінців'ї (Буйнов 1994, с. 8; 2008, с. 48). Її характерними рисами є самобутня конструкція жител: напівзаглиблені, із «коридороподібними» входами завдовжки до 5 м (Телегін 1959, с. 74, рис. 1; Буйнов 2004, с. 141—147, рис. 1, 3, 5; 2008, рис. 1), форми посуду — округлодонні чи гостродонні із циліндричним, а іноді «комірцеподібним» горлом, що поєднуються у комплексах із плоскодонною керамікою (Телегін 1959, рис. 2; 3, 1, 2, 4, 5; Буйнов 1994, рис. 1, 3—9; 3, 1—10, 16; 2004, рис. 4, 6; 2008, рис. 3—5). Розповсюдженою орнаментальною композицією є поєднання горизонтальної ялинки із зубчастого штамп, що викриває увесь тулуб, із рядами округлих наколів. Трапляються й ряди тичків, характерних для бондарихинської традиції, а також ряди «перлин», мотив «виноградне гроно». Циліндричне чи «комірцеподібне» горло часто декорували косою сіткою із відбитків зубчастого штамп, поверхню посуду іноді вкрито зубчастими розчосами.

Характер орнаменталізації та обробки поверхні студеноцької кераміки демонструє подібність до комплексів малобудківського типу, що й стало підставою для їхнього включення до складу БК. Дослідник епонімного поселення Д.Я. Телегін вважав його культуру генетично спорідненою із бондарихинською, зіставляючи її також із пам'ятками типу Мар'янівки та Малих Будків (Телегін 1956, с. 77; 1959, с. 77). В.А. Іллінська, С.С. Березанська і О.І. Тереножкін визначали студеноцькі пам'ятки як складову малобудківського етапу мар'янівсько-бондарихинської культури (Ільинская 1961; Тереножкін 1965, с. 73; Березанська, Іллінська 1971; Березанская 1982, с. 41—44). Їхня хронологічна позиція визначалася в межах сабатинівського (Тереножкін 1965, с. 73; Березанская 1982, с. 43—46) чи навіть передсабатинівського часу (Телегін 1956, с. 77; 1959, с. 77; Лесков 1967, с. 104).

За С.І. Воловиком, поселення Студенок 5 та споріднені з ним пам'ятки утворюють ранній (студеноцький) період малобудківського етапу бондарихинської культури, також датований в межах сабатинівського часу (XV — кінець XIII ст. до н. е.) та пов'язаний походженням із культурами Волго-Окського та Волго-Камського басейнів (Воловик 1995, с. 133—137, 147—167; 1995а, с. 23—24).

До проблеми студеноцького типу неодноразово звертався Ю.В. Буйнов (Буйнов 1994, с. 7—12; 2000, с. 7—8; 2004; 2008). В останніх працях він визначив його не як хронологічний етап БК чи складову малобудківського типу, а як прийшлий культурний компонент — інфільтрат частини населення волго-камського походження в «мар'янівсько-малобудківський етнічний масив», що відіграв роль субстрату в генезі БК. Зауважено схожість культури студеноцького типу з матеріалами ранньотекстильної, приказанської та маклашеївської культур. Саме в середовищі останньої, на думку дослідника, варто шукати основне джерело його формування (Буйнов 2004, с. 150—151; 2008, с. 48—50). Він також обґрунтував омолодження студеноцького типу та віднесення його появи у Дніпро-Донецькому межиріччі до часу не раніше початку XII ст. до н. е. (Буйнов 1981, с. 137; 2004, с. 149; 2008, с. 48).

Для розв'язання питання походження культури студеноцького типу принциповою є наявність пам'яток зі схожою матеріальною культурою на сході, у Доно-Волзькому межиріччі та правих притоках Оки, вже відзначав Ю.В. Буйнов (Буйновим 2008, с. 50—52). Таку групу пам'яток, датованих в межах XII—X ст. до н. е., досліджено на р. Хопер («мар'янівсько-маклашеївський тип», за А.А. Хрековим: 2003, рис. 9—13). Значну подібність до студеноцьких та «мар'янівсько-маклашеївських» мають матеріали аким-сергіївського типу, виділеного північніше на Мокші та Сурі (Ставицкий 2005, с. 110—125). Проте в цій групі деякі дослідники вбачали змішання традицій приказанської та поздняківської культур (Ставицкий 2005, с. 122). В.В. Ставицкий вважає її близькою в культурному значенні до атабаївських старожитностей (Ставицкий 2005, с. 124). Найсхідніший пункт культури подібного типу розташовується на Правобережжі Волги — поселення Іванівське (Васильєв, Непочатых 1977, с. 29; Буйнов 2008, с. 50).

Ю.В. Буйнов, атрибутуючи студеноцькі пам'ятки Східної України, підтримав точку зору А.А. Хрекова щодо змішання традицій мар'я-

нівської та маклашеївської культур (Буйнов 2008, с. 50—52). Втім, важливо підкреслити відсутність в кераміці і студеноцьких, і близьких до них за культурою прихоперських поселень орнаментації, виконаної різними варіантами мотузкового штампуга («гусенички», «колючий дріт»), що є діагностичною ознакою мар'янівської культури. Відповідно, її роль останньої у формуванні цих культурних груп залишається недоведеною.

Загалом висновки щодо значного мар'янівського впливу на сусідні лісові культури на сході, виходячи з факту наявності в них «ямково-гребінцевих» схем орнаментації, на думку автора, є надто спрощеним вирішенням проблеми. Вони не враховують можливості доживання певних спільних традицій, пов'язаних із так званим «неолітичним слідом», у носіїв низки культур лісової зони, про що не слід забувати при аналізі взаємодії потенційних компонентів БК, зокрема мар'янівського, малобудківського та студеноцького чи акимсергіївського типів.

Ю.В. Буйнов вказує на незначний вплив студеноцьких традицій на формування БК (Буйнов 2008, с. 52). З цим, очевидно, слід погодитися, зважаючи на відсутність в матеріалах малобудківських поселень округлодонного посуду із «комірцеподібним» горлом і відмінності в конструкції жител. Серед особливостей студеноцької кераміки, не вказаних раніше, назвемо також широке застосування грубозубчастого штампуга та грубозубчастих розчосів поряд із дрібнозубчастими, які відсутні в ма-

лобудківських комплексах. Загалом, керуючись схемою культурного поділу матеріалу, запропонованою Я.П. Гершковичем для смуги Нижнє Подніпров'я — Північно-Східне Приазов'я — Подінців'я (Гершкович 1998, с. 72—81; 2001), та виходячи з наведених аналогів, студеноцький тип можна розглядати як групу «північно-східного» походження, що є близькою за традиціями до малобудківського типу, проте не тотожною йому (Буйнов 2004, с. 150—151; 2008, с. 48—50).

Таким чином, сучасний стан джерел змушує повернутися до дискусії щодо культурних витоків БК. У керамічному комплексі малобудківського типу прослідковується наявність рис, які пов'язують походження одного з компонентів його формування із культурами доби бронзи басейнів Верхньої та Середньої Волги, Середньої Оки і Прикам'я. Це спростовує думку про пряму еволюцію бондарихинських старожитностей із мар'янівської культури, і, відповідно, вказує на неправомірне використання термінів «мар'янівсько-бондарихинська культура» чи «лінія розвитку». Не знаходить підтвержень і гіпотеза щодо «другого горизонту» мар'янівської культури в Дніпро-Донському лісостеповому межиріччі, який визначається Ю.В. Буйновим як генетична основа пам'яток малобудківського типу (Буйнов 2000, с. 4—7; 2001, с. 15—16). Водночас потребує уточнень роль місцевих культурних груп Дніпро-Донського межиріччя фінального етапу бронзової доби (постзрубного та студеноцького типів) у процесі генези БК.

Артеменко И.И. Археологические исследования в Украинской ССР // СА. — 1977. — № 4. — С. 12—29.

Артеменко И.И. Бондарихинская культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987. — С. 116—119.

Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1982.

Березанська С.С., Іллінська В.А. Мар'янівсько-бондарихинська культура // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 363—373.

Берестнев С.И. Отчет о разведках и раскопках археологических памятников на территории Харьковской и Полтавской областей в 1979 году // НА ІА НАНУ. — 1979/109.

Берестнев С.И. Восточноукраинская Лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.). — Харьков, 2001.

Буйнов Ю.В. Бондарихинская культура: Дисс. ... канд. ист. наук. — Харьков, 1981.

Буйнов Ю.В. О происхождении бондарихинской культуры позднего бронзового века // Проблемы археологии Сумщины. — Сумы, 1989. — С. 40—41.

Буйнов Ю.В. О культурно-хронологической принадлежности памятников малобудковского типа эпохи бронзы // Древности. — Харьков, 1994. — С. 15—28.

Буйнов Ю.В. Об этнокультурных взаимосвязях племен бондарихинской и срубной культур // ВХУ. — 1999. — № 441. — Вип. 31. — С. 6—16.

Буйнов Ю.В. Пам'ятки мар'янівської культури в Лівобережній Лісостеповій Україні // ВХУ. — 2000. — № 485. — Вип. 32. — С. 4—12.

Буйнов Ю.В. О марьяновской линии этнокультурного развития населения Левобережной Лесостепной Украины и Полесья бронзового века // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы междунар. науч. конф., посвященной 10-летию независимости Украины. — Харьков, 2001. — С. 15—16.

- Буйнов Ю.В.* Итоги раскопок поселения Студенок 5 и некоторые вопросы генезиса бондарихинской культуры // Древности. — Харьков, 2004. — С. 141—153.
- Буйнов Ю.В.* Студенокская группа памятников финального этапа позднего бронзового века // Проблемы археологии Восточной Европы. — Харьков, 2008. — С. 42—55.
- Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К.* Грунтовый могильник позднего бронзового века Червоный Шлях 1 в бассейне Северского Донца // ВХУ. — 2005. — № 702. — Вип. 37. — С. 110—120.
- Васильев И.Б., Непочатых В.Л.* Ивановская стоянка // Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья. — Куйбышев, 1977. — С. 28—33.
- Воловик С.И.* Поселение эпохи бронзы у поселка Лагери на Северском Донце // РА. — 1993. — № 3. — С. 177—187.
- Воловик С.И.* Бондарихинская культура (проблема происхождения): Дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1995.
- Воловик С.И.* К вопросу о сложении бондарихинской культуры // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тез. докладов. — Харьков, 1995а. — С. 23—24.
- Гейко А.В.* Поселение финальной бронзы у села Сердюки на Полтавщине // Археологическое изучение Центральной России. — Липецк, 2006. — С. 186—188.
- Гершкович Я.П.* К вопросу о появлении чернолесской керамики на поселениях бондарихинской культуры в бассейне Северского Донца // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. — Луганск, 1990. — С. 55—57.
- Гершкович Я.П.* Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье—Северо-Восточное Приазовье—Подонцовье) // Археологический альманах. — Донецк, 1998. — № 7. — С. 61—92.
- Гершкович Я.П.* Взаимодействие археологических культур в заключительный период эпохи поздней бронзы на Юго-Западе Восточной Европы // XV Уральское археологическое совещание. — Оренбург, 2001. — С. 69—71.
- Горбов В.Н.* К проблеме культурной атрибуции поселения на Белозерском лимане // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита—бронзы Средней и Восточной Европы. — СПб., 1995. — Ч. 2. — С. 52—72.
- Горбов В.Н.* Финал бронзового века Северо-Восточного Приазовья и некоторые проблемы региональных различий // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит—бронзовый век). — Донецк, 1996. — Ч. 2. — С. 13—21.
- Горбов В.Н.* Парадоксы поселения у хутора Ляпичев // Проблемы археологии и архитектуры. — Т. 1. Археология. — Донецк; Макеевка, 2001. — С. 154—170.
- Горбов В.Н., Литвиненко Р.А.* К вопросу о населении бассейна р. Ворсклы в конце бронзового века // Проблемы археологии Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 69—79.
- Граков Б.Н.* Ранний железный век (культуры Западной и Юго-Восточной Европы). — М., 1977.
- Граков Б.Н., Тереножкин А.И.* Субботовское городище (раскопки 1955 года) // СА. — 1958. — № 2. — С. 164—178.
- Екимов Ю.Г.* К вопросу о бронзовом веке в Окско-Донском междуречье // Тез. научно-краеведческой конф. — Липецк, 1995. — С. 31—33.
- Ильинская В.А.* О происхождении культур раннежелезного века в лесостепном Левобережье // КСИА. — 1955. — 4. — С. 106—109.
- Ильинська В.А.* Нові дані про пам'ятки доби бронзи в Лівобережному Лісостепу // Археологія. — 1957. — 10. — С. 50—65.
- Ильинская В.А.* О происхождении культур раннежелезного века на Левобережье Среднего Днепра // КСИИМК. — 1957а. — 70. — С. 14—27.
- Ильинская В.А.* Бондарихинская культура бронзового века // СА. — 1961. — № 1. — С. 26—45.
- Ильинская В.А.* Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры // СА. — 1969. — № 2. — С. 85—101.
- Кабанова Е.В.* Опыт применения статистических методов для анализа керамики поселений Северо-Восточного Приазовья // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит—бронзовый век). — Донецк, 1996. — Ч. 2. — С. 41—47.
- Колес Ю.И.* Заключительный этап бронзового века в Поволжье // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век. — Самара, 2000. — С. 242—301.
- Корохина А.В.* До походження бондарихинської культури // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 13—18.
- Кузьминых С.В.* О некоторых дискуссионных проблемах изучения бондарихинской культуры // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит—бронзовый век). — Донецк, 1996. — С. 99—102.
- Куриленко В.С., Отрощенко В.В.* Динаміка культурних змін за доби бронзи у Мезенському мікрорайоні на Десні // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 45—55.
- Лесков А.М.* О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. — К., 1967. — С. 143—178.
- Мельников Е.Н.* Материалы финала эпохи бронзы с территории Верхнего Подонья // Археологические памятники Восточной Европы. — Воронеж, 2002. — С. 112—119.

- Отрощенко В.В.* Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи. — К., 2001.
- Отрощенко В.В.* Історія племен зрубної спільності. — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2002.
- Попова Т.Б.* Значение орнаментальных мотивов и керамических форм для датировки памятников поздняковской культуры на Средней Оке // Труды ГИМ. — М., 1985. — Вып. 60. Новые материалы по истории племен Восточной Европы в эпоху камня и бронзы. — С. 133—187.
- Потапов В.В.* К вопросу о финальной дате срубной культуры // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. — Самара, 2001. — С. 224—229.
- Потапов В.В.* Памятники финальной бронзы степного Подонья: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Воронеж, 2006.
- Ромашко В.А.* Поселение финальной бронзы — раннего железного века у с. Бузовка Днепропетровской области // Древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). — Днепропетровск, 1982. — С. 54—60.
- Ромашко В.А.* Поселение и могильник начала I тыс. до н. э. у с. Залинейное на Харьковщине // Древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). — Днепропетровск, 1983. — С. 52—59.
- Ромашко В.А.* Предскифский период в пограничье Лесостепи и Степи Днепровского Левобережья (XII — начало VII вв. до н. э.): Дисс. ... канд. ист. наук. — Днепропетровск, 1990.
- Смирнов А.С., Сорокин А.Н.* Поселение эпохи поздней бронзы в верховьях Северского Донца // СА. — 1984. — № 4. — С. 138—149.
- Ставицкий В.В.* Бронзовый век Посурья и Примокшанья. — Пенза, 2005.
- Телегин Д.Я.* Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці // АП УРСР. — 1956. — Т. 6. — С. 75—84.
- Телегин Д.Я.* Оскольская экспедиция 1955—1956 годов // КСИА. — 1959. — Вып. 8. — С. 72—79.
- Телиженко С.А., Супрун А.В.* Исследование многослойного памятника Зелена Горница-4 // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2004. — № 3. — С. 188—229.
- Тереножкин А.И.* Основы хронологии предскифского периода // СА. — 1965. — № 1. — С. 63—86.
- Фоломеев Б.А., Александровская А.Л., Гласко М.П., Гуман М.А.* Климентовская стоянка // Труды ГИМ. — М., 1988. — Вып. 68. Наследие В.А. Городцова и проблемы современной археологии. — С. 168—190.
- Халиков А.Х.* Приказанская культура (САИ. — 1980. — Вып. В1-24).
- Хреков А.А.* К вопросу о памятниках финальной бронзы Волго-Донского лесостепного междуречья // Археологическое наследие Саратовского края. Охрана и исследование в 2001 году. — Саратов, 2003. — Вып. 5. — С. 103—128.
- Челяпов В.П., Иванов Д.А.* Поселение поздняковской культуры Ерахтур V // Археологические памятники Среднего Поочья. — Рязань, 1998. — Вып. 7. — С. 59—78.
- Шапоровалов Т.А.* Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976. — С. 150—172.
- Шрамко Б.А.* Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Северского Донца // КСИИМК. — 1954. — 54. — С. 105—115.
- Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. — Харьков, 1962.

Надійшла 03.02.2009

А.В. Корохина

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ГЕНЕЗИСА И РАЗВИТИЯ БОНДАРИХИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье рассматриваются дискуссионные аспекты проблемы происхождения бондарихинской культуры. Основное внимание уделяется дискуссии о ее генетической основе, относительно которой в настоящее время сформировались две противоположные точки зрения. Автор ставит под сомнение гипотезу эволюционного развития малобудковского типа из марьяновской культуры, в частности, существование «второго горизонта марьяновской культуры» в пределах Днепр-Донской Лесостепи как культурной основы памятников малобудковского типа. В то же время поставлен вопрос об участии в процессе генезиса бондарихинской культуры компонента, связанного с образованиями эпохи бронзы Волжского бассейна, источник которого в настоящее время можно предполагать в наиболее поздних памятниках поздняковской культуры или синкретических поздняковско-раннетекстильных группах. Внимание уделяется вопросам участия в этом процессе местных культурных групп финала бронзовой эпохи (носителей срубной общности и студенковского типа). Обоснование самостоятельного статуса постсрубного типа создает необходимость рассмотрения вопроса «бондарихинско-срубных» отношений в двух взаимосвязанных аспектах, которые предполагают установление соотношения бондарихинских материалов с бережновско-маевской срубной культурой и постсрубным типом как отдельными образованиями. Памятники студенковского типа, согласно современным работам, рассматриваются как явление, связанное по происхождению с регионами Доно-Волжского междуречья или бассейна Оки, которое представляет традиции, близкие к малобудковским.

SOME PROBLEMS OF STUDY OF GENESIS AND DEVELOPMENT OF BONDARYKHYNKA CULTURE

The article deals with some disputable aspects of the problem of origin of Bondarykhynka culture. Attention is paid to the discussion about its genetic basis which is presented by two contrary viewpoints. The author doubts the hypothesis of evolution of the Malobudkivsk type from the Marianivska culture, particularly, the existence of the «the second horizon of the Marianivska culture» in the Dnipro and Don Rivers forest-steppe region as a cultural basis of the Malobudkivsk type monuments. At the same time, the question is raised about the participation of a component related with the cultural groups of the Volga River region in genesis of the Bondarykha culture. The source of this component can be presumably seen in the latest monuments of Pozdnyakovo culture and syncretic Pozdnyakovo and the Early Textile culture groups. The attention is paid to the issues of participation of the local cultural groups of the Final Bronze Age (bearers of Zrubna community and Studenok type) in this process. Substantiation of independent status of Post-Zrubna type necessitates the consideration of relationship between Bondarykhynka culture and Zrubna community within two interrelated aspects, presupposing the establishing of correlation of Bondarykhynka Culture materials with Berezhnivsko-Maivska Zrubna culture, and Post-Zrubna type as individual formations. According to the recent research, Studenok type materials are considered to be connected by origin with the Don and Volga Rivers region or the Oka River basin and to be presenting traditions close to those of Malobudkivsk type.

Е.А. Кравченко

ХРОНОЛОГІЯ МОЛОДШОГО ДОТАВРСЬКОГО ПЕРІОДУ КИЗИЛ-КОБИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті йдеться про матеріальну культуру населення Криму ранньозалізного часу, що традиційно пов'язується із кизил-кобинською культурою. Подано характеристику матеріалів, зокрема, детальну класифікацію кераміки, обґрунтовано синхронізацію її з іншими культурами Північного Причорномор'я і хронологію молодшого дотаврського періоду.

К л ю ч о в і с л о в а: ранній залізний вік, Крим, кизил-кобинська культура, хронологія, синхронізація

Хронологія і механізм формування кизил-кобинської культури викликає чимало дискусій у вивченні населення ранньої залізної доби Північного Причорномор'я. Останнім часом це ускладнилося через подавлення низки пам'яток регіону відповідно з оновленою схемою центральноєвропейської хронології (Pare 1996; Бруяко 2004). З іншого боку, «проблемним» є молодший, дотаврський, період кизил-кобинської культури, синхронний із комплексами НаВ2/3—НаС1 (ранньої фази) Балкано-Карпат, Північного Причорномор'я і Північного Кавказу, який за старою хронологічною схемою був розірваний у часі із попереднім періодом з причин слабкої наповненості матеріалом, синхронізованим в інших культурах з часом НаВ2. Проте серед матеріалу, синхронізованого із чорногорівськими комплексами, початково датованими часом НаВ2, основна частина якого при перегляді хронології увійшла до наступного періоду, виділилася група, яка і стратиграфічно, і типологічно займає

проміжну позицію між комплексами старшого (СДП) і молодшого (МДП) дотаврських періодів. Водночас більшість аналогів до матеріалу цієї групи надають речі із чорногорівських поховань, насамперед із камерними конструкціями (Гошко, Отроценко 1986; Махортых 2004), і це не дозволяє повністю відмовитися від виокремлення групи пам'яток Північного Причорномор'я, датованих часом НаВ2. У цій ситуації спробуємо розглянути опорні комплекси двох горизонтів кизил-кобинської культури — III-УБ і IV-УБ¹, матеріал яких і формує МДП (рис. 1).

Кінець СДП маркується загибеллю будівлі 2 Уч-Башу (рис. 2), матеріальний комплекс якої належить до горизонту III-УБ (Kravchenko 2005). На згарищі знайдено уламок тридідьчастого кістяного псалія (рис. 3, 1), що за О.І. Те-

¹ Назви горизонтів складаються із їх порядкового номера (I, II, III і т.д.) і перших літер пам'ятки, за комплексами якої їх було виділено. Для обох дотаврських періодів це Уч-Баш (УБ). Дослідження здійснено за матеріалами розкопок С.Ф. Стржельського 1952—1953 рр. (див. список літератури).